

NPH-NYTT

MEDLEMSBLAD FÖR FÖRENINGEN NORDISKA PAPPERSHISTORIKER
 BULLETIN OF THE ASSOCIATION OF SCANDINAVIAN PAPER HISTORIANS
 MITTEILUNGEN VON DEM VEREIN NORDISCHER PAPIERHISTORIKER

Årg. 9 1981 Mars

Nr 1

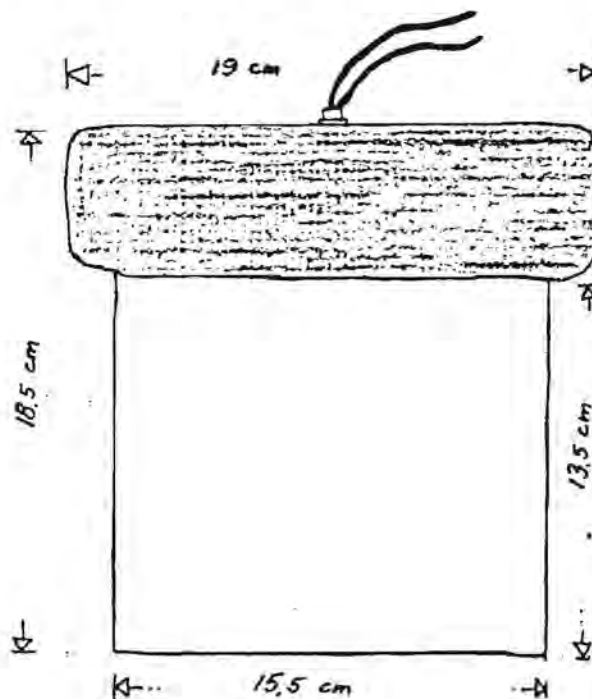
Redaktör: Erik Witting, Torngatan 64, S- 542 00 Mariestad

ARKIVVÄNLIG LAMPA FÖR GENOMLYSNING AV PAPPER (VATTENMÄRKESLÄSARE)

Denna bladtunna och böjliga lampa består av ett fluorescerande skikt (13,5 x 15,5 cm) som aktiveras av vanlig växelström. Den avger ett grönt sken som i dämpad belysning är starkt nog för att genomlysa papper för lokalisering, identifiering eller avritning av vattenmärken - även när dessa befinner sig i falsen på bundna volymer.

På grund av att lampan är så tunn och inte heller avger nämnvärd värmeinstrålning är den mycket skonsam mot arkivalier.

Vattenmärkesläsaren tillverkas av Control Products, Texas och försäljes genom NPH efter beställning (gäller för Norden). Preliminärt pris 300SEK om minst 10 beställningar skickas samtidigt. Den kommer att demonstreras vid NPH-7 i Bergen i juni av Jan Olof Rudén, som även tar emot förhandsbeställningar adress: Bardabacken 4, S-161 40 BROMMA, tel. 08/803836 (efter arbetstid).

PAPIR OG VANNMERKER I NORSKE LOVHANDSKRIFTER FRA 1500-ÅRENE

av

HAAKON M FISKA

I gammel tid var det norske landområdet oppdelt i flere landskaper som ble styrt av høvdinge og enkelte stormannaetter. I 872 seiret kong Harald Halvdansson Haarfager i et avgjørende slag over høvdingene og innledet dermed et omfattende arbeid for å samle landskapene til ett rike. Men han holdt fast på de rettsreglene som fra alders tid hadde vært fulgt i de forskjellige landskapene. Disse reglene var preget av innbyrdes betydningsfulle avvikelser som nå ble til besvær for styringen av et samlet kongerike.

I 1260-årene besluttet derfor daverende kong Magnus Haakonsson Lagabøter å sammenarbeide landskapslovene til en felles landslov eller rikslov. Med hjelp av lovkyndige menn hadde han den nye Landsloven ferdig i 1274 og la den frem på lagtingene omkring i landet der den ble godtatt av befolkningen.

Loven som ble nedtegnet på garvet skinn i det gamle norske språk måtte man skrive av i så mange eksemplarer at lagmennene som styrte lagtingene fikk sine eksemplarer av lovboen.

Nyare lover eller såkalte retterbøter som kongene ga ut måtte lagmennene etter påbud fra dem føre inn i lovboen og "dømme etter dem". Alle nyere lover ble rettsgyldige hvis kongens kansler "insiglet" dem med sitt navn og signet. Samme virkning hadde det om kongen personlig bekreftet de nye lovene med signaturen "oss sialfum hiauerendom", hvilket betydde at han personlig var tilstede i kanselliet og godtok lovene.

Alt i alt har vi bevart 291 avskrifter på papir av Landsloven og senere tilleggslover. De fleste beror i danske og svenske samlinger, en del også i norske samlinger. Av disse sistnevnte ligger en rekke eksemplarer i Universitetsbiblioteket og Deichmanske bibliotek i Oslo. I denne artikkelen har jeg bare tatt med 7 av de sistnevnte lovhandskriftene til en nærmere undersøkelse.

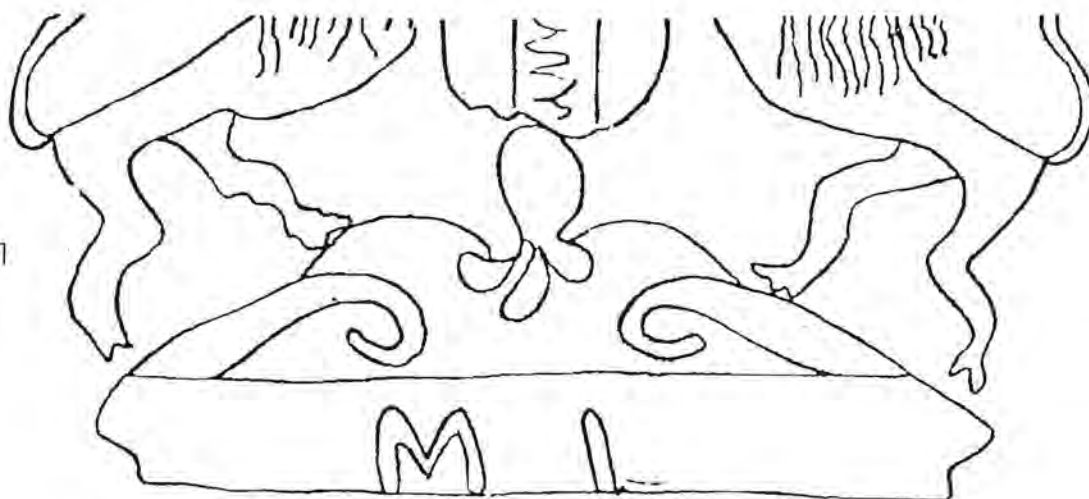
Det var dyktige til dels skolerte folk som var skrivere eller "ritare", som man sa, og de var lovkyndige nok til å forstå juridiske faguttrykk. Noen av dem var utlaerte prester, andre hadde vært "tjenere" hos lensherrer og stormenn mens noen hadde virket som borgermestere eller byskrivere.

Lovhandskrift A M 85 qv

Dette håndskriftet som er på 394 kvartblad ble skrevet på papir i Trondheim i 1543 av den utlaerte prest Rasmus Hartvigsen som antas å ha vært skriver hos lensherre Thor Roed. (Chr.Vid.Selsk.Forh. 1879 nr 14, s 31.) Vi har også bevart et par andre lovhandskrifter på papir som han skrev i 1540-årene, et på 198 kvartblad (C 28 qv), et på 162 kvartblad (UBO 528 qv) og dessuten 2/3 av et på 211 kvartblad (Thott 2084 qv).

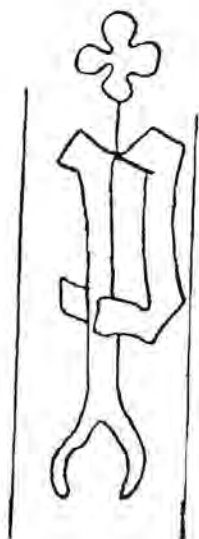
Håndskriftet fra 1543 består av 2 papirkvaliteter. Den første omfatter 3 forsettsblad foran og 3 bakerst i bindet. Vanmerket i dette papiret viser nederste parti av Amsterdams byvåpen (fig 1). Dette v/m ble første gang brukt av hollenderen Abraham Janssen, som var factor eller bestyrer av Puymoyen papirmølle i Angoulême i Frankrike 1635-1710. En mengde papir med dette v/m fløt ut over Nord-Europa i 16-1700-årene og vi tar neppe feil når vi antar at det var den bokbinderen som bandt om lovhåndskriftet for Arne Magnusson da han mottok skriftet i skrøpelig forfatning av Thorfaeus enke i 1730, som benyttet denne papirkvalitet.

fig 1

Den andre papirkvaliteten omfatter blad 4-397, det vil si alt det papiret som Rasmus Hartvigson trengte til lovteksten. Her finner vi et vanmerke som forestiller en gotisk P med 4-bladet blomst øverst og en kløft nederst på den vertikale stolpen. Et typisk trekk ved vanmerket er at den bøyede delen av figuren er stukket gjennom den vertikale stolpen. Vanmerket (fig 2) er identisk med Briquet 8698 som han fant i papir fra 1540 i arkivet i Maastricht foruten i en variant i papir i Brygge fra 1543.

fig 2

Lovhåndskrift UB0 14 qv

Dette håndskriftet som spenner over 184 kvartblad ble skrevet på papir i 1560-årene og innbundet i hvitgarvet skinn. Det omfatter 2 papirkvaliteter, en på 19 legg i blad 1-149 og en på 10 legg i blad 150-184.

Den første kvaliteten viser en latinsk F omgitt av en sirkel som vannmerke (fig 3). Det er identisk med Briquet 8154 som han fant i papir i arkiver i Bryssel foruten i varianter i papir som han undersøkte i Hamburg (1562), Lübeck (1567) og en rekke andre byer i Holland, Belgia, Rhinland og Polen.

I 1544 fikk papirmaker Anastasius Leuthold i Frankfurt A.M. privilegium på dette vannmerket av keiser Karl V. Rettigheten gikk senere over til Leutholds enke og etter henne til svigersønnen Samuel Hiltenbrandt. (Briquet I s 26 og II s 440, samt Gutenberg-Jahrbuch 1937 s 13 f.)

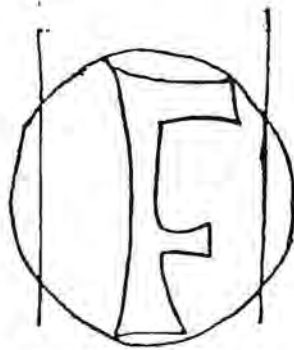

fig 3

Den andre papirkvaliteten viser en lilje med initial som vannmerke (fig 4) og en liten fisk som motmerke (fig 5). Begge merkene svarer helt til Briquet 7046 som han fant i papir i Kockum. Han mener at papiret ble tilvirket av en papirmølle i Cerney i Elsas og antar at initialaet C N viser til bynavnet. I byens våpen var det 2 små fisker av samme utseende som i nærværende vannmerke. (Briquet I s 171 og II s 390.)

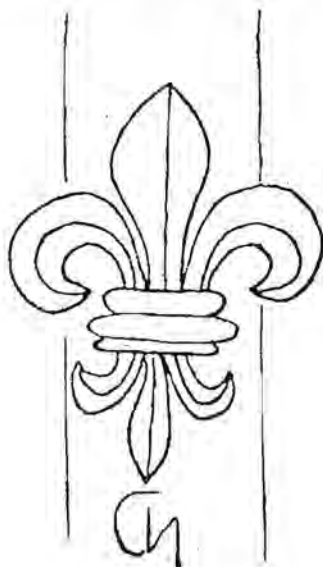

fig 4

fig 5

Lovhåndskrift DB 28 qv

Dette håndskriftet som ble skrevet i Trondheim i 1562 består av 152 papirblad i kvartformat. Det skriftmessige utstyret viser et naert slektskap med den lovboken som presten Rasmus Hartvigson skrev i 1943-44 som er omtalt ovenfor (A M 85 qv). De store bokstavene som åpner de forskjellige kapitlene i naervaerende håndskrift viser tydelig likhet med kapitteloverskriftene i den eldre lovboken. I begge håndskriftene ble det forøvrig brukt et gult fargestoff til markering av overskriftene. Både disse og andre kalligrafiske detaljer viser stor likhet og tyder avgjort på at Rasmus Hartvigson må ha skrevet begge håndskrifter.

Denne iakttakelsen grenser til visshet om vi sammenlikner den finis skriveren benyttet seg av i begge skrifter. I den eldste fra 1543-44 skrev han: "Her endis Norrigis Lagboeg som screffuen war j thett aar som mandt regner tijden efftter Christi byrdt 1544 fredagen nest fore S Johannes baptiste dag bleff hun fuldkommen och underscreffuen." (NgL IV s 740.)

I det yngste lovskriftet fra 1562 benyttet skriveren følgende finis: "Her endis Norriges Laugboeg som screffuen war udij Trondhem thett aar som mandt regner tijden efftter Christi føddzell Mdlzj" (= 1562). (NgL IV s 757.) De små språklige ulikheter som forekommer i disse avsluttende linjer i de 2 lovskriftene kan ikke avsvække muligheten av at Rasmus Hartvigson har skrevet begge.

I alt består naervaerende håndskrift av 6 papirkvaliteter som alle viser individuelle vannmerker. Første kvalitet spenner over 44 kvartblad dannet av falsede folioark som ble brettet midt over på tvers og lagt sammen til legg. I dette papiret finner vi et vannmerke som forestiller en kanne (fig 6). I formen likner dette v/m Briquet 12805, men i hans merke mangler den lille halvmånefiguren som vi har i vårt merke:

fig 6

Kannevannmerker ble først brukt i italiensk papir, men fra 1341 og utover i 1500-årene ble slike v/m benyttet i fransk papir både av møllene i Auvergne og i Troyes. Kannevannmerker fra Auvergne var utstyrt med en krone på kanelokket kombinert med en blomst (Briquet IV s 524 f). Disse detaljene forefinnes også på vårt v/m og denne papirkvalitet må derfor stamme fra Frankrike.

Papirkvalitet 2 finner vi i kvartbladene 45-92, alle med ett og samme vanmerke - en åpen hånd med en 4-bladet blomst på langfingertuppen (fig 7). Dette merket er identisk med Briquet 11439 og ifølge ham ble håndvanmerker utstyrt med blomster og initialer som i vårt tilfelle, bare brukt av papirmøller i Nord-Frankrike (Briquet III s 575).

Papirkvalitet 3 teller 45 kvartblad som viser et våpenskjold i v/m med en 2-hodet ørn i skjoldfeltet og utstyrt med en 4-bladet blomst på øverste skjoldkant. I ramme under skjoldspisse er keiser Karl V's valgspråk "Plus Oultre" anbrakt (fig 8). Dette valgspråket ble brukt meget av papirmøller i Rhintraktene og 2-hodede ørne-vanmerker var meget populaere i tyske og østerrikske papirmøller (Briquet V s 30 f).

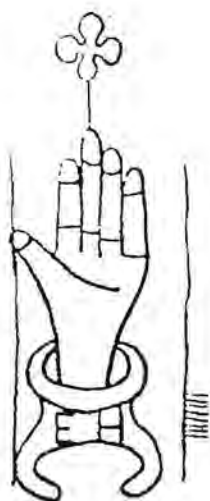

fig 7

fig 8

Papirkvalitet 4 består av 4 kvartblad som viser en hånd som vanmerket med mansjett om håndleddet, sprikende tommelfinger og åpen krone på fingertuppene (fig 9). Dette merket svarer til Briquet 11357 som han fant i papir fra 1557 i Neuburg. Papir av denne typen ble brukt meget i Nederland og nordtyske byer i 1550-årene.

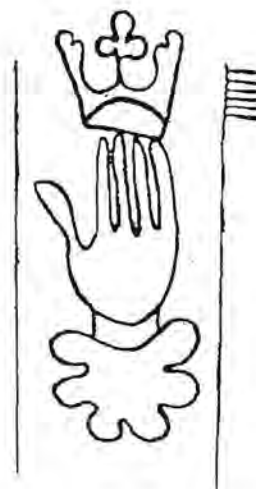

fig 9

Papirkvalitet 5 omfatter 45 kvartblad som viser et våpenskjold med en kronet ørn med utslåtte vinger, 2 små fisker i brystfeltet og initialet C N knyttet til halen (fig 10). Dette vannmerket er identisk med Briquet 2096. Han registrerte en rekke funn av merket i Rhintraktene, Nederland og Bremen fra 1580-90-årene. Merket var alltid forsynt med initialet C N som etter Briquet hadde tilknytning til en papirmaker i byen Cerney i Elsas (Kfr fig 4 og 5).

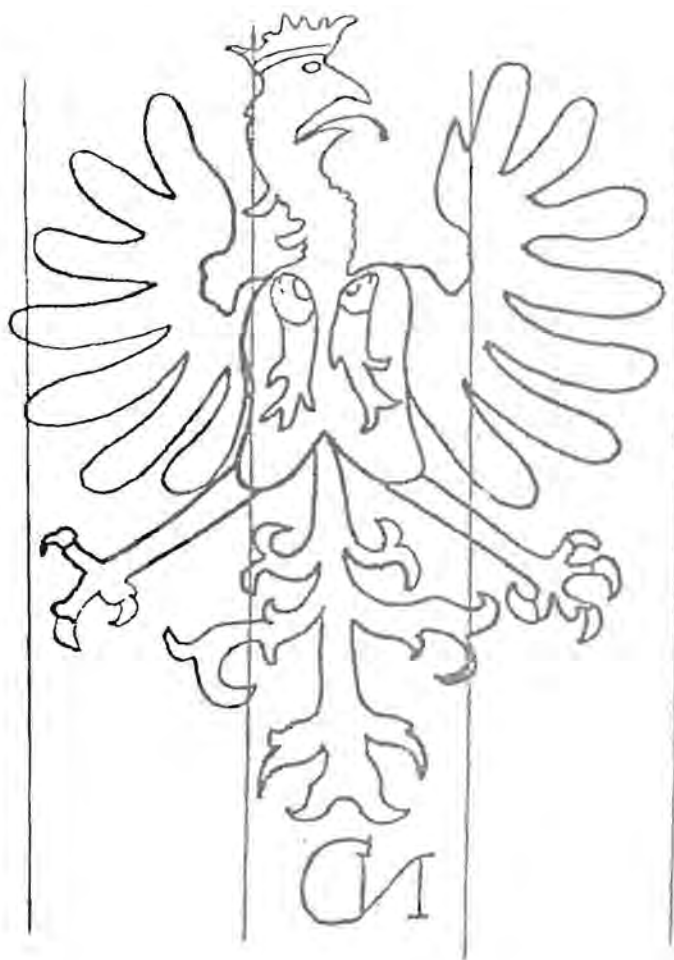

fig 10

Lovhåndskrift DB 33 qv

Dette håndskriftet består av 162 kvartblad med tekst og 2 blanke blad. Det er en avskrift av lagmann i Oslo, Anders Saebjørnsson's, oversettelse av kong Magnus Lagabøters landslov. Det var "fordums" sogneprest Laurits Hermansson i Sandeherad i Vestfold som skrev av lovbaken. Han utførte arbeidet på gården Vindal der han begynte skrivingen St. Botolfsdag (17 juni) og han ble ferdig med arbeidet St. Franciscusdag (4 oktober) samme år, nemlig 1567. Han opplyste forøvrig at "mesten dels huert skiprede haffuer sin lagbock" (NgL IV s 758).

Håndskriftet inneholder 2 papirkvaliteter. Den største finner vi i legg 1-13 og 16-22 der alt papiret er forsynt med en bjørn som vannmerke og dyret har et kollier om halsen (fig 11). Merket er identisk med Briquet 12336 som han fant i noen regnskaper fra 1566 i et arkiv i Münster. Som v/m ble bjørnen først brukt i papirmøllene i Bern i Sveits der figuren forekom i byvåpnet. Men bjørn med kollier ble brukt av papirmøller i omegnen av Genf og i Lothringen.

Papiret i legg 14-15 viser en 2-hodet ørn som v/m med lukket krone (fig 12). Det er identisk med Briquet 306 som han fant i papir fra Elsas-Lothringen. Dette papiret hadde et riflet utseende. Papir med samme v/m forekommer også i et annet norsk lovhåndskrift skrevet av samme skriver i 1566 (A M 87 qv).

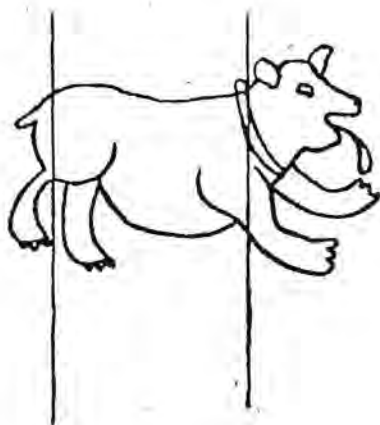

fig 11

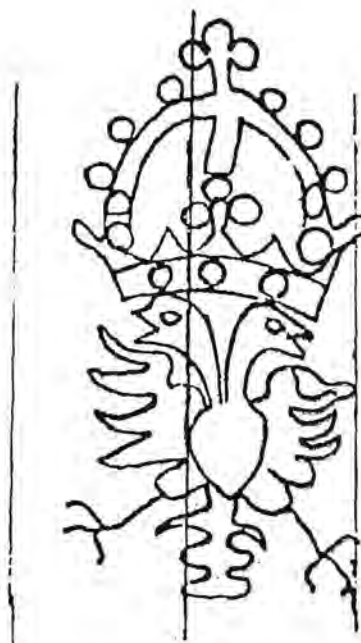

fig 12

Lovhåndskrift UB0 553 qv

Dette håndskriftet består av 194 papirblad i kvartformat, de fleste med tekst, men noen blanke. Selve lovboken (Landsloven) er oversatt og avskrevet etter Codex Tunsbergensis i 1570-årene av Hans Jacobsen Lo som var lagmann i Skien (1567-73) og i Tunsberg (1573-ca 1580). Foruten Landsloven omfatter håndskriftet en rekke retterbøter.

Til Landsloven benyttet lagmannen et solid papir som viser et kronet våpenskjold med en kronet L flankert av 2 liljer i skjoldfeltet. Dessuten er en liten stilisert b anbrakt under skjoldspissen (fig 13, med variant fig 14). Vanmerket er av spesiell interesse fordi det viser at papiret er laget av Guillaume Le Be's papirmølle i Troyes i Frankrike. Han ble siste gang nevnt som eier av denne møllen i 1560. Papiret må vel være laget da eller noe før. Man antar at den store kronede L-en i skjoldfeltet referer seg til kong Louis III og vedhenget b på skjoldspissen til Le Be som eiet møllen. (Kfr. Le Clerc: Le papier II, s 376. London 1928.) Samme papirkvalitet ble også brukt av Domkapittelet i Oslo og til et brev fra Lier i 1563.

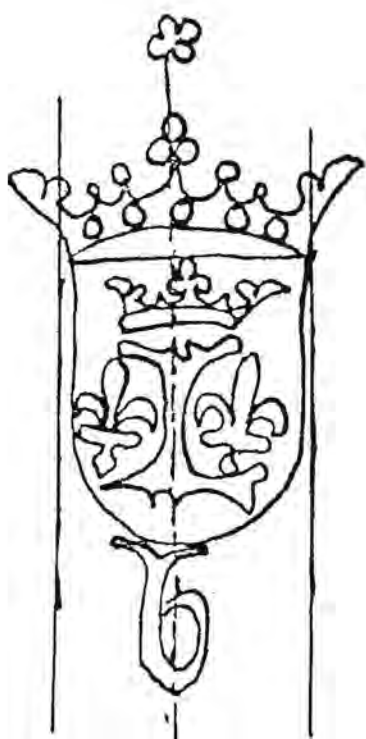

fig 13

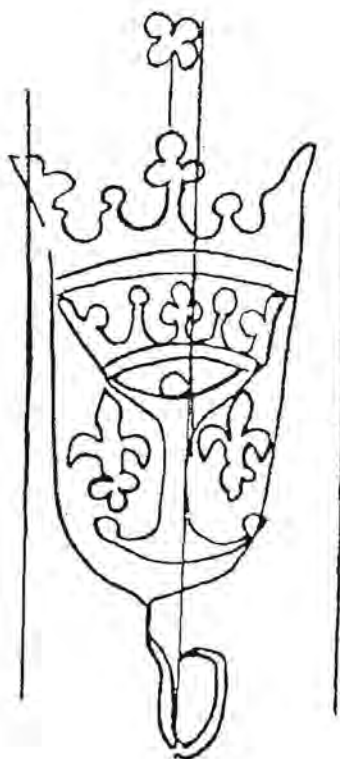

fig 14

I tillegget til Landsloven som omfatter kvartblad 120-94 er det en rekke retterbøter og andre dokumenter. Her finner vi flere forskjellige papirkvaliteter med individuelle vanmerker. I noen blad viser papiret en kronet

minililje med 2 blomsterappendiks i horisontal stilling mellom 2 bindtrådlinjer (fig 15). Merket svarer til Briquet 7292 som han registrerte i Toulouse fra 1570. I et annet dokument på papir som Hartvig Rasmusson hadde benyttet finner vi et dobbelttårn på sokkel som vannmerke (fig 16). Det forestiller Ravensburgs byvåpen og papiret var vel da produsert der eller i omegnen av byen (Briquet IV s 801).

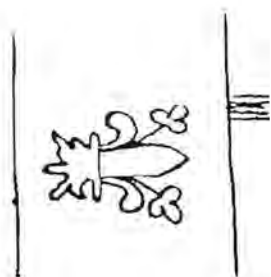

fig 15

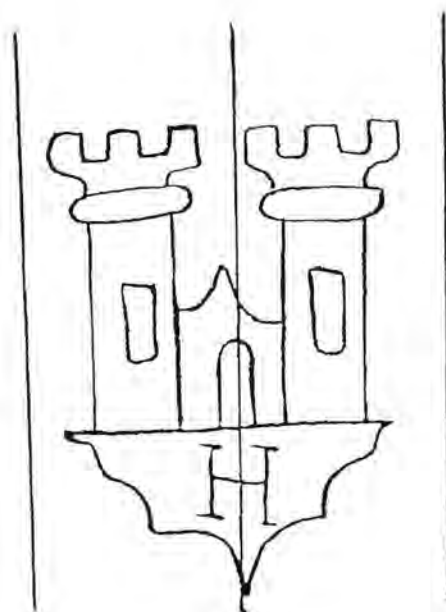

fig 16

Vi finner også et papir som viser en kronet kanne som vannmerke (fig 17). Det svarer til Briquet 12793 som han fant i et dokument fra 1582 i Bayonne. Han registrerte også varianter i andre franske byer og Likhatscheff fant merket i et russisk håndskrift fra 1588.

Vi nevner videre en 4. papirkvalitet som viser et mindre kronet våpenskjold med en "Baselstav" i skjoldfeltet og med papirmaker Dürr's personlige merke som vedheng på skjoldspissen (fig 18). Han drev en papirmølle i Basel og vårt papir må være tilvirket der. Briquet 1355 gjengir dette vannmerke fra 1590-årene med varianter i sveitsiske, tyske og nederlandske byer.

Til slutt tar vi med en papirkvalitet som viser en hånd med skillte fingrer og med en 5-takket stjerne på tuppen av langfingeren (fig 19). Slike hånd- eller hanskevanmerker ble for det meste brukt i fransk papir i 15-1600-årene (Briquet 10678).

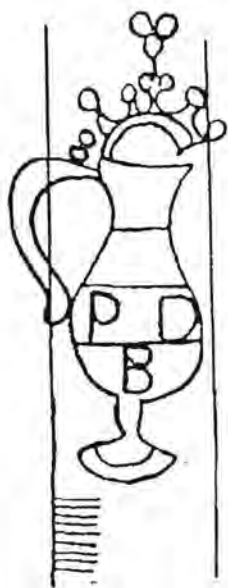

fig 17

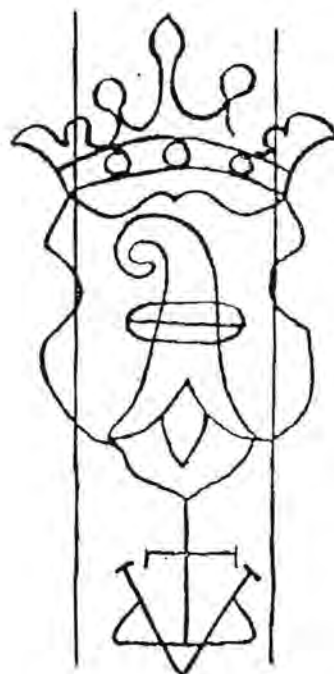

fig 18

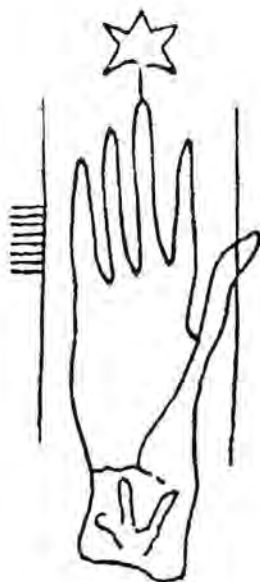

fig 19

Lovhåndskrift UB0 736 qv

Dette håndskriftet ble skrevet på papir omkring 1580 og omfatter egentlig 2 lov bøker. Den ene er kong Magnus Lagabøters Landslov med en rekke retterbøter og dette stoffet fyller kvartblad 1-117. Den andre lov boken gjengir det meste av Landsloven, desuten gamle norske rettsuttrykk og en rekke retterbøter. Dette stoffet fyller de sista 31 kvartblad.

I den første lov boken er det 2 papirkvaliteter, en i blad 1-88 og en annen i blad 89-117. Denne overgangen fra en papirkvalitet til en annen i samme håndskrift tyder på at han som skrev den første lov boken hadde for lite papir og måtte skaffe seg ny forsyning for å fortsette skrivearbeidet. Vanmerket i de første 88 bladene viser en "Baselstav" (fig 20), noe som tyder på at papiret var blitt tilvirket av en papirmølle i Basel eller i byens omegn. De små ringene (perler) som v/m er forsynt med ble brukt i perioden 1565-95 av møller ved Basel.

Det papiret skriveren anskaffet da han fortsatte skrivingen av første lov bok (blad 89-117) var av en annen kvalitet. Det viser et våpenskjold som vanmerke med en oppreist løve i angrepsstilling i skjoldfeltet (fig 21). Vi kan ikke sted- eller tidfeste dette merket, men Briquet antar at det var en papirmølle i Hof ved Saale som benyttet det i 1590-årene (Briquet II, s 141).

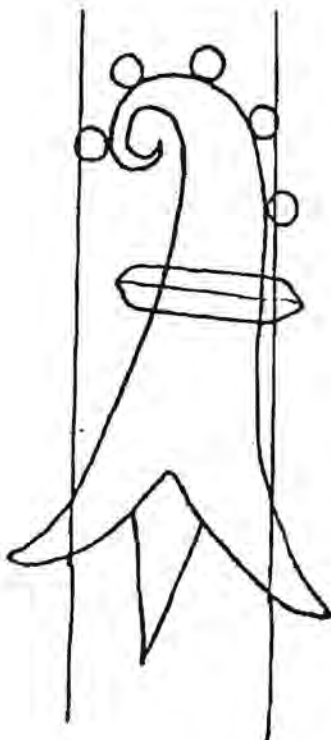

fig 20

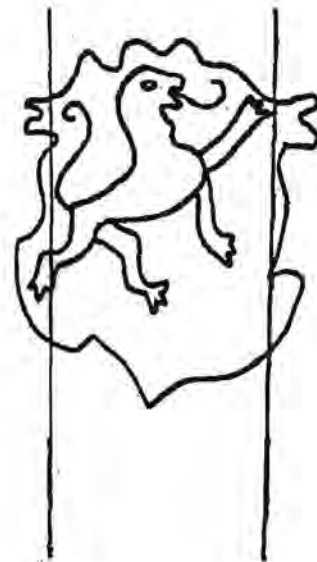

fig 21

I den andre lovboken som foreligger i håndskriftet viser papiret et våpenskjold som vannmerke med en figur i skjoldfeltet som trolig forestiller en blomsterkvist eller -gren (fig 22). Det har ikke lyktes å finne dette v/m separat, men i et stort 4-delt familievåpen som Briquet registrerte både i Braunschweig og Hamburg fra omkring 1600 forekommer en slik figur. Han nevner også i denne forbindelse et annet tysk familievåpen fra 1588-97 (Briquet I, s 97).

Da skriveren skiftet ut 3 blad i den andre lovboken la han inn en ny papirkvalitet som viser et heraldisk v/m som forestiller en kronet ørn med sprikende ben, utslåtte vinger, et miniskjold på brystet og med en liten fisk som vedheng på halen (fig 23). Merket likner på Briquet 1460 og et par andre v/m som han registrerte i byer ved Rhinen.

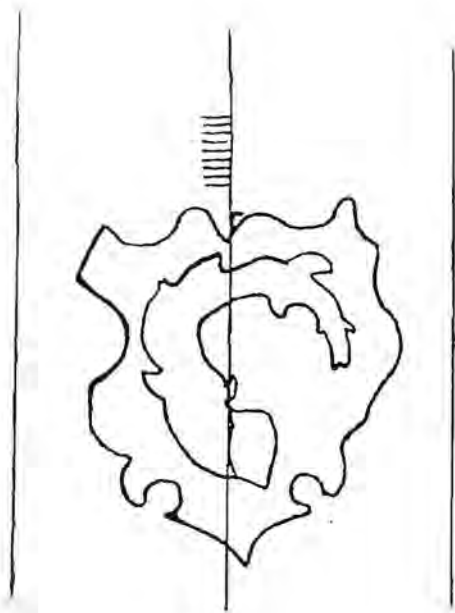

fig 22

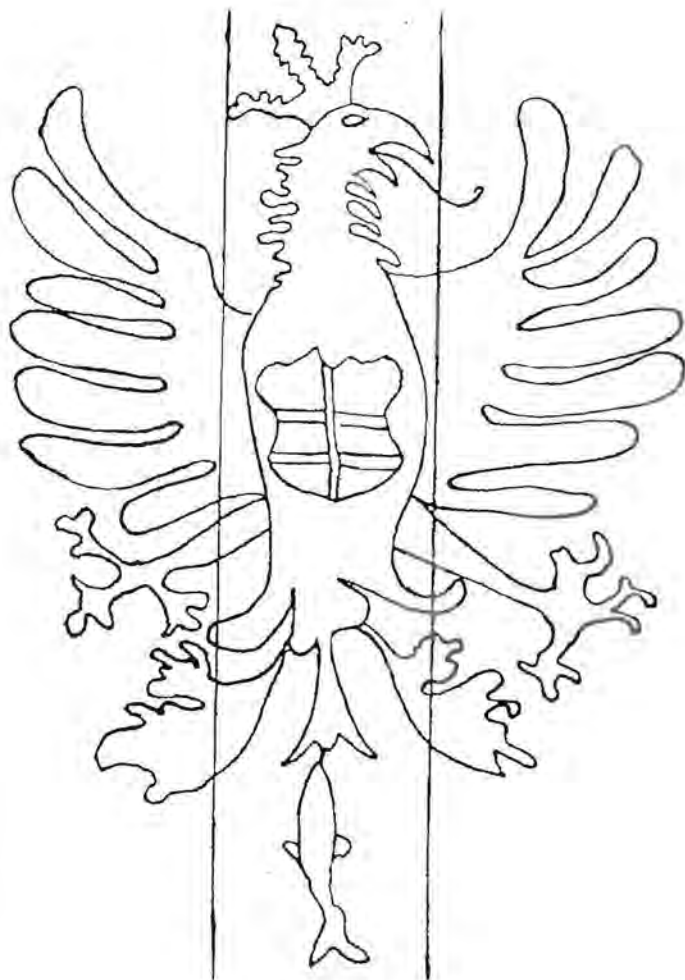

fig 23

Lovhåndskrift DB 29 qv

Dette håndskriftet ble skrevet på papir omkring 1580 av samme person som skrev UB0 736 qv. Det består av 138 kvartblad og omfatter Landsloven og en rekke retterbøter. Vi finner en og samme papirkvalitet i blad 1-132, men en annen kvalitet i blad 133-38.

I de første 132 bladene viser vanmerket en ørn uten krone med utslåtte vinger, sprikende ben, en "Baselstav" i brystfeltet og en stilisert hale. Til denne er det festet et vedheng satt sammen av et 4-tall, en omvendt C og bokstavene A V flettet sammen (fig 24). Baselstaven tyder på at papiret kan være laget i Basel eller byens omegn, og da v/m er kjent fra andre papirer har Briquet tidfestet merket til perioden 1577-88 (Briquet 1319, 1335, 1353).

Papiret i kvalitet-2 i de 5 siste bladene i håndskriftet viser en liten mugge som vanmerke (fig 25). Det svarer til Briquet 12552 som han registrerte i papir fra 1557. Den engelske papirhistoriker Edv. Heawood har gjengitt dette v/m som nr 172 i Library, ser. 4, vol. 10, s 441. Briquet hevder at slike små mugge-v/m isaer ble brukt i Auvergne i Frankrike. Vår papirkvalitet kan vel da være et fransk produkt.

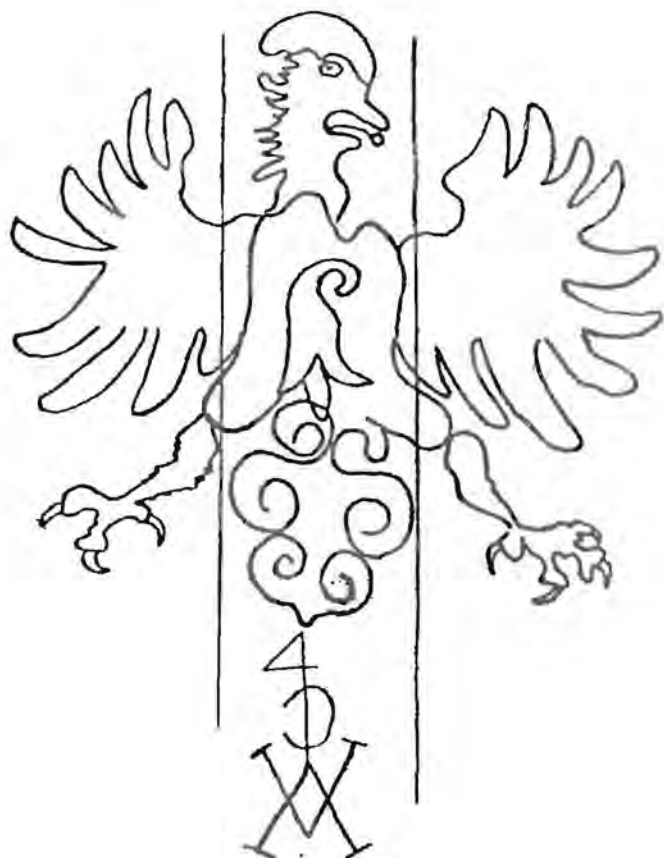

fig 24

fig 25

Ut fra de opplysninger som forefinnes i oversikten ovenfor kan vi slå fast at man mottok for det meste papir til de norske lovhåndskriftene i 1500-årene fra Holland, Belgia, Frankrike og Nordtyskland, men adskillig papir også fra Rhintraktene, Syd-Tyskland og Sveits.

Følgende forkortelser er brukt i artikkelen:

- A M = Håndskrift i Den Arnamagnmanske Samling i København
 C = " i Kungliga Biblioteket i Stockholm
 D B = " i Deichmanske Bibliotek i Oslo
 Thott = " i Det Kongelige Bibliothek i København
 U B O = " i Universitetsbiblioteket i Oslo
 Briquet = Charles M Briquet. Les Filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. T.1-4. Paris 1907.